

ТОРГОВО-ФІНАНСОВА АКТИВНІСТЬ ДВОРЯНСТВА ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (друга половина XVIII – початок XX ст.)

На підставі архівних матеріалів розглядається вплив дворянського стану південноукраїнських губерній Російської імперії на розвиток торгової та фінансової галузей регіону в другій половині XVIII – на початку XX ст.

Ключові слова: дворяни, торгівля, ярмарки, судноплавство, капітал, банки.

В економічному розвитку Півдня України брали участь представники різних верств населення краю, зокрема і дворянство. Перебуваючи в привілейованому становищі, дворяни мали можливість реалізувати свої економічні домагання. З позицій сьогодення, не хотілось би продовжувати лінію вульгарного ставлення до дворян як до відверто негативного явища. Не можна оцінювати всіх представників цього стану як царських сатрапів і кріпосників. Історичні долі багатьох представників цієї верстви гідні дослідження, аналізу, і що найважливіше – об'єктивних оцінок, оскільки роль дворян у торгово-фінансовій сфері в південноукраїнських губерніях Російської імперії у другій половині XVIII – на початку XX ст. дослідниками фактично не розглядалася.

Окремі аспекти торгово-фінансової діяльності дворянства висвітлені в роботах І.Анцупова, Я.Водарського, В.Томульця. Серед робіт новітнього часу потрібно відзначити роботи донецької дослідниці Н.Темірової, присвячені соціально-економічній еволюції поміщицьких господарств Півдня України. Молдавська дослідниця Н.Абакумова-Забунова, розглядаючи питання, пов'язані з життям російського населення у містах Бессарабії XIX ст., зупиняється на пріоритетних напрямках господарської діяльності місцевих дворян.

Дана стаття покликана з'ясувати регіональні особливості торгово-фінансової діяльності дворянства південноукраїнських губерній Російської імперії, виявити фактори, які сприяли або гальмували розвиток зазначених сфер у регіоні; визначити роль дворянства в процесі становлення означених галузей.

Поряд з активною позицією дворянства в розвитку сільського господарства і промисловості у другій половині XVIII – на початку XX ст. на теренах Катеринославської, Херсонської, Таврійської, Бессарабської губерній аристократи брали участь у становленні фінансових і торгових закладів регіону.

Поряд з купецтвом дворянство південноукраїнських губерній ще з середини XVIII ст. займалося торгівлею. Так, наприклад, у середині XVIII ст. усі крамниці й комори Новомиргороду торгували крамом і на кошти Хорвата, а купці були його "сидельцями". Підполковник Константинов у 1769 р. продавав мешканцям Лебедина волів. Секунд-майор К.Попов торгував хутром, брав боргові розписки, надавав позики. Капітан Караган заснував торгову компанію, яка вивозила віск, мед, хутро, вовну за кордон¹.

Активну участь у торговельних операціях брали українські дворяни – колишня козацька старшина. 1756 р. хорунжий Глебов відрядив до Сілезії на продаж 40 голів волів; 1761 р. ротмістр Іванченко мав для продажу 276 голів овець; 1763 р. сотник Гегела взяв на себе постачання до Єлисаветградської фортеці 3 333 чвертей вівса на суму 2 833 крб. Факти свідчать, що практично вся козацька старшина прагнула займатися торгівлею, і без перебільшення можна сказати, що кожний сотник здійснював торговельні операції. Така активність з боку дворянства спричинила зростання напруги у відносинах з купецтвом, яке скаржилося,

що дворяни й офіцери займаються їх справою – торгівлею, і що відсутність чіткого визначення права на торгівлю призводить до зіткнення інтересів купецтва та дворянства.

У 1802 р. закордонна торгівля хлібом та вовною через Одесу принесла більше 1 млн. крб. Серед перших підприємців міста, власників торгових будинків були: барон І.Рено, граф П.Потоцький, граф Моченіго, барон Огер та інші місцеві аристократи².

У 1827 р. усім дворянам імперії, і спадковим, і особистим, які не знаходилися на державній службі, було надано право записатися до купецьких гільдій, займатися торгівлею, відкривати фабрики та заводи в містах. Документи, які є в нашому розпорядженні, свідчать, що певна частина південноукраїнських дворян скористалася цим правом. Вони купували купецькі свідоцтва й займалися торговельно-промисловою діяльністю.

Наприклад, у списках торговців м. Кишинєва за 1842 р. серед купців 3-ї гільдії зазначено прізвище генерал-майора Черемісінова, який мав власний скляний завод (виготовляв скло для вікон) і торгову крамницю для продажу своєї продукції. Підполковник Зубков, губернський секретар Недсикович також були приписані до цієї групи й займалися торгівлею дровами. У 40-х рр. XIX ст. до регіональної влади зверталися дворяни Н.Петрино, І.Кешко, Д.Чолаков з клопотанням видати їм свідоцтва для запису у купецький стан³.

Майже кожен дворянин намагався отримати дозвіл на проведення на його землях ярмарку. Наприклад, у 1824 році дворянка Г.Туманова (Тираспольський повіт) звернулася до губернського правління з клопотанням дозволити їй проведення ярмарку⁴. У 1824 р. з аналогічними проханнями до обласного уряду звернулися дворяни С.Марков (Ольвіопольський повіт), А.Юрчевський (Ольвіопольський повіт), Г.Савицький, М.Гросу, Е.Сенкевич (Херсонська губернія).

У переліку експортованих сільськогосподарських продуктів хліб посідав перше місце: на нього у 1861 – 1865 рр. припадало 33%, а в 1891 – 1895 рр. – 48% усієї вартості товарів, що вивозилися з Росії. Катеринославські дворяни брали активну участь у зовнішній торгівлі, зокрема хліботоргівлі. Вони відправляли за кордон також великі партії худоби, сало та інші товари. Особливо виділявся своєю хазяйновитістю капітан Карачон. Він спромігся дістати дозвіл на створення компанії для експорту з Новоросійської губернії худоби, меду, вовни, воску, льону та імпорту горілки з Польщі, бавовняних, шовкових і полотняних тканин із Німеччини⁵.

Основна торгова діяльність дворянства Херсонської губернії була зосереджена майже виключно в Одесі, на неї припадало понад 93% загального торговельного обігу губернії. Значними торговими центрами вважалися Миколаїв, Херсон, Єлисаветград. Основна маса дворянських маєтків постачала зерно на ринок, і головною для них була не ціна, а кількість продукції.

Новим у господарській діяльності дворянства регіону було виникнення торговельно-промислових об'єднань з виробництва та збуту сільськогосподарської продукції. Згідно з "Довідником акціонерних і торговельних домів Російської імперії" у 1900 р. на Катеринославщині діяло 84, на Херсонщині – 49, у Бессарабії – 24 акціонерних товариства⁶. Й хоча основну роль у заснуванні більшості акціонерних товариств відігравав іноземний та купецький капітал, дворяни також були представлені у складі акціонерів. Таким чином, торгівля посідала чільне місце в підприємницькій діяльності дворянства, помітно впливаючи на розвиток аграрного сектору регіону. Сформовані українські ринки і наявність портів сприяли залученню південних губерній до економічної системи Російської імперії.

Аналіз розвитку мережі торгових домів дозволяє з'ясувати і соціальне походження їх власників напередодні революції 1905 – 1907 рр. Так, у Катеринославській губернії діяло 20 торгових домів, власниками яких були 55 підприємців. Серед них: 23 особи купецького стану, 1 спадковий почесний громадянин, 5 міщан, 3 селянина, 2 дворян, 21 представник інших станів. Очевидно, дворяни не брали активної участі у регіональній торгівлі.

Для розширення економічних зв'язків і торгівлі важливе значення мають шляхи сполучення і транспорт, особливо залізничний. У 1863 р. була збудована перша залізнична колія між Одесою і Парканами, у 1864 р. – між Одесою і Балтою. Прискореними темпами будуються залізниці у південноукраїнських губерніях у 70 – 80-х рр. XIX ст.: Козловсько-Воронезько-Ростовська (1868 – 1871), Курсько-Харківсько-Азовська (1869), Костянтинівська (1872), Лозово-

Севастопольська (1873), Фастівська (1876), Донецька (1878) та інші. Швидкі темпи зростання протяжності залізниць наприкінці XIX ст. були викликані значними перевагами у порівнянні з іншими видами транспорту.

Дворяни-підприємці не залишилися осторонь проблем розбудови транспортної інфраструктури регіону, яка сприяла поглибленню товаризації господарств, спеціалізації регіону, інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, укріпленню торговельних зв'язків у масштабах всієї країни. Ще в 40-х роках XIX ст. в Одесі було створено спеціальний комітет з поліпшення шляхів, більшість членів якого складали місцеві дворяни. Засновниками Одеської залізниці були відомі російські дворяни і сановники Строганов, Толстой, Долгорукий, польські магнати Браницький, Ржевуський, Собанський, німецькі барони Адлерберг і Унгерн-Штернберг.

Беручи участь у створенні транспортної мережі краю, дворяни не забували й про свої прибутки. Так, барон К.К.Унгерн-Штернберг на будівництві Одеської залізниці отримав 5 млн. прибутку, ставши її підрядчиком⁷. У 1913 – 1914 рр. брати Сінадіно і Сирбу виклопотали концесію на спорудження двох залізниць: Бельці – Орґеєв – Кишинів – 148 верст, Орґеєв – Канари – 188 верст. Розвиток залізничного транспорту значно розширив економічні зв'язки південно-українських губерній з внутрішнім ринком, з центральними промисловими губерніями, європейським ринком.

Ще в першій половині XIX ст. царський уряд звернув увагу на розвиток судноплавства, тим більше, що природно-географічні фактори сприяли його розвитку у південноукраїнських губерніях. Херсонська губернія виконувала функцію "воріт" України в Європу, була важливим осередком внутрішньої торгівлі й кораблебудування. Херсон і Одеса стали важливими осередками зовнішньої торгівлі. На етапі становлення галузі досить помітну роль відіграли дворяни.

16 травня 1833 р. було видано царський указ про створення в Одесі "Чорноморського товариства пароплавства". Уряд віддав у розпорядження товариства три своїх пароплави. До середини XIX ст. Одеса вже вважалася значним комерційним центром, який за розвитком торгівлі та рівнем прибутків посідав третє місце в імперії, після Петербурга та Москви. У середині XIX ст. у Феодосії почалося спорудження порту. Нововоронцовка стала ринком збуту сільгосп-продуктів з маєтків М.Воронцова та навколишніх дворян. З пристані відправляли хліб до Херсона, Миколаєва, Одеси.

У 1856 р. з ініціативи генерал-ад'ютанта М.Аркаса та дійсного статського радника М.Новосельського було створено Російське товариство пароплавства і торгівлі (РТПіТ). Однією з найбільших акціонерних компаній вважалася також Російське транспортне та страхове товариство. Цю організацію утворено в 1888 р. з основним капіталом у 500 тис. крб. А 1893 р. капітал фірми складав уже 3 млн. і був поділений на 30 тис. акцій по 100 крб. кожна. Правління знаходилось у Петербурзі, а головна контора – в Одесі. Основними акціонерами були В.Е. та Є.Н.Морозови (мали 2 505 акцій), а також підприємці та фінансисти України Л.Бродський та Є.Рафалович⁸.

Безпосереднім засновником першої російської судноплавної компанії на Дунаї – Чорноморсько-Дунайського пароплавства – був надвірний радник князь Юрій Євгенович Гагарін, який, як і інші дворяни краю, став великим капіталістом-підприємцем Бессарабії. Представник родовитого російського дворянства, він, уже немолодий, але енергійний і працьовитий, одружився з молодою княгинею Ольгою Скарлат-Стурдзою – власницею багатьох десятків тисяч десятин землі в Бессарабії. Покращивши цим свої фінансові справи, князь Гагарін заснував в Ізмаїлі торговий дім "Князь Гагарін і К^о". Свої хліботоргові контори князь відкрив у Рені, Ізмаїлі, Акермані, Одесі, головна хліботоргова контора Гагарінського торгового дому разом зі складами знаходилась у Кілії. В 1886 р., відповідно до загальноімперських тенденцій князь Гагарін реорганізував РДП і створив акціонерно-пайове транспортне підприємство – Чорноморсько-Дунайське пароплавство.

Основний капітал Чорноморсько-Дунайського пароплавства становив 655 тис. крб. (2 620 акцій). До членів його правління, згідно з §49 Статуту, могли обиратися тільки ті особи, які володіли не менше 40 акціями⁹. Згідно з даними за 1891 р., пайовиками пароплавства були такі відомі представники російського й українського капіталу, як брати Морозови, П.Третьяков, М.Терещенко та ін. Серед пайовиків було чимало південноукраїнських дворян: Г.Гагарін-Стурдза, І.Крісті, М.Леонард, К.Леонард, Альвін Лерхе, брати Демидови.

В сфері морського транспорту дворянству приходилось постійно конкурувати з купецтвом, і на початку ХХ ст. перевага буржуазії стала очевидною. За підрахунками дослідника О.Шляхова, дворянам і чиновникам належало лише 12,3% парових суден південних пароплавних компаній, в той час як купецтву – майже 80%¹⁰.

На початку ХХ ст. у комерційному мореплавстві Півдня України виникла нова тенденція – залучати до управління компаніями дворян – чиновників різних міністерств або представників генералітету. Так, правлінням РДП керував віце-адмірал О.Кашеринінов. Першим керуючим справами був підполковник О.Тімот, а з 1906 р. – генерал-майор М.Черкасов, потім – М.Єрмаков. Найбільш відомі акціонери серед судновласників Чорноморсько-Азовського басейну на початку ХХ ст. – доктор медицини Я.Каган, який мав 300 акцій, князь К.Горчаков (290 акцій), граф М.Остен-Сакен (225 акцій), графиня Н.Толстая (212 акцій).

Щодо представників дворянської верстви, за рахунок яких рекрутувався склад судновласників Новоросії, то потрібно відзначити, що їхня частка поступово скорочувалася через складну адаптацію до нових соціально-економічних умов життя. Дворяни прагнули до участі в тих формах підприємництва в торговому флоті, які б не вимагали при цьому особистої участі.

Історичний досвід доводить, що перехід до ринкових відносин неможливий без створення дієвого фінансового ринку. Добре налагоджена фінансова система є важливим чинником формування цивілізованих економічних відносин. На рахунках дворян зберігалися накопичення, котрі дозволяли існувати на відсотки з капіталу. Дворяни мали змогу брати у державних банках цільові кредити, наприклад, меліоративний кредит, який до 1905 р. активно використовувався для побудови приміщень, створення підприємств для переробки продукції, закупівлі племінних тварин.

Дворяни не лише сподівалися на фінансову допомогу з боку держави, а й самі проявили себе в фінансовій сфері. Після реформ 60 – 70-х рр. на Півдні України відбулася так звана "засновницька лихоманка". Тоді було відкрито багато промислових підприємств та акціонерних банків. У другій половині ХІХ ст. тільки в Одесі з'явилося більше десяти нових банків і кредитних товариств. Крім Державного банку, наприклад: Земський банк Херсонської губернії (1865 р.), Товариство взаємного кредиту (1868 р.), Одеський комерційний банк (1870 р.), Одеське кредитне товариство домовласників (1872 р.), відділення Московського торговельного банку (1875 р.), Одеський дисконтний банк (1879 р.), Торговельно-промисловий банк (1889 р.), Бессарабсько-Таврійський земельний банк (1872 р.).

Незважаючи на те, що дворяни володіли офіційним правом на заміщення "посад директорів та їх товаришів у громадських міських банках"¹¹, у банківській справі вони масової участі не брали. Зокрема, ініціаторами і засновниками Земського банку Херсонської губернії стали колишній губернський предводитель дворянства Касинов, дворяни-землевласники Сухомлинов, Чижевич, Бірара. У 4 державних банках Одеси дворяни також були в управлінні. Керував філією Дворянського земельного банку дійсний статський радник О.Сухотін.

Уповноваженим відділу фінансів Бессарабсько-Таврійського земельного банку працював дійсний статський радник К.Кухта, членом правління був дійсний статський радник Г.Свіргіогу. Земський банк Херсонської губернії очолював дійсний статський радник Є.Еліат. Директорами були дворяни А.Нестеренко та В.Антонович. До наглядової ради входив П.Новицький, а очолював її предводитель Херсонського дворянства барон М.Рено. Управителем Селянського поземельного банку служив дійсний статський радник О.Сухотін¹². В даному випадку ми спостерігаємо дуже цікаве явище: філії Дворянського земельного банку та Селянського поземельного банку розташовувалися за однією адресою та очолювались однією людиною. Крім того, товаришем (заступником) директора Одеського міського громадського банку працював Олександр Михайлович де-Рибас. Подібна ситуація була й у таких закладах дрібного кредитування, як земські каси, кооперативні заклади та союзи, де дворяни складали лише 0,7%, проте обіймали керівні посади.

Значний внесок у розвиток кредитних установ південного регіону зробили брати Олександр Григорович (1807–1872) та Микола Григорович (1811 – 1892) Тройницькі, чий давній дворянський рід походив з Полтавської губернії. Олександр Григорович Тройницький був ад'юнктом ліцею з фізико-математичних дисциплін, редактором "Одеського Вісника" в 1834 –1857 рр.,

пізніше став таємним радником, сенатором, заступником міністра внутрішніх справ, членом Державної ради.

Відразу після створення головної кредитної установи імперії – Державного банку – Микола Григорович Тройницький брав активну участь в роботі його відділення в Одесі. З 1862 р. він обіймав посаду одного з двох директорів, а з 1864 р. керував Одеською конторою Державного банку. Водночас М.Тройницький з 1882 р. був головою правління Одеського товариства взаємного кредиту. Закінчив кар'єру Микола Григорович дійсним статським радником, був членом багатьох комітетів і благодійних товариств регіону¹³. В правлінні багатьох Одеських банків брали участь дворяни регіону – Вучин, Побутов, Рафалович, Ефрусі, Раллі.

Модернізаційні процеси в аграрному секторі ставили дворян-землевласників у скрутне становище, деякі з них розорялися, будучи нездатними до організації господарств на ринковій основі через відсутність необхідних ресурсів, інші заставляли свої маєтки в пошуках грошових ресурсів. У середині 90-х рр. південноукраїнські дворяни отримали 51 млн. крб. сріблом позики під довготермінову заставу 52% площ своїх земель. Усього за 1883 – 1916 рр. дворяни Півдня України у земельних банках отримали кредитів на суму 111 млн. крб.¹⁴.

На початку ХХ ст. незважаючи на кількісне збільшення представників недворянських станів у керівництві фінансовими установами краю, дворяни не лише зберігають за собою попередні керівні посади, а й отримують нові – вони очолюють уже 70% фінансових установ краю. Це свідчить, що попри всі зміни, які відбувалися в Російській імперії протягом ХІХ – на початку ХХ ст., дворянство південноукраїнських губерній йшло в авангарді капіталістичних перетворень, не лише зберігаючи "status quo", а й розширюючи свій вплив.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3806. Особистий фонд Н.Д.Полонської-Василенко (1901 – 1943 рр.). – Оп. 1. – Спр. 9. Робота "Склад людності Новосербських полків". – Арк. 18, 19, 194.

² Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. – Одесса, 1881. – С. 80.

³ Національний архів Республіки Молдова (м. Кишинів). – Ф. 88. Бессарабське дворянське депутатське зібрання (1822 – 1917 рр.). – Оп. 1. – Спр. 1202. Прошение дворянина Н.Петрино о выдаче ему свидетельства для записи в купеческое сословие (9 ноября 1846 – 30 октября 1847 гг.). – Арк. 1 – 13.

⁴ Державний архів Одеської області. – Ф. 1. Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора (1828 – 1874 рр.). – Оп. 190. – Спр. 7. О дозволеніи помещице Тираспольского уезда Анне Тумановой иметь в местечке ее ярмарки (за 1823 р.). – Арк. 2 – 3.

⁵ Темірова Н. Поміщики України в 1861 – 1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003. – С. 233.

⁶ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов: в 2 т. / Под. ред. В.А.Дмитриева – Мамонтова. – СПб., 1905. – Т. 2. – 783 с.

⁷ Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.) / Відп. ред. В.Г.Сарбей; НАН України, Ін-т історії України. – К., 1999. – С. 103.

⁸ Шляхов О.Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну (90-ті рр. ХІХ ст. – 1914 р.). – Дніпропетровськ, 2003. – С. 38.

⁹ Шевченко А.М. Розбудова південноукраїнських морських портів у другій половині ХІХ ст. // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. – 2007. – Вип. 22. – С. 33.

¹⁰ Шляхов О.Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну (90-ті рр. ХІХ ст. – 1914 р.). – Дніпропетровськ, 2003. – 366 с.

¹¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора (1796 – 1916 рр.). – Оп. 45. – Спр. 492. – Ч. I. Про надання дворянам права участі у заміщенні посад директорів та їх товаришів громадських міських банків, а також бути обраними на ці посади. – Виписка з офіційного додатку до газети "Північна Пошта", № 225. – 1864 р. – Арк. 1.

¹² Вся торгово-промышленная Одесса. Адресно-справочная книга на 1914 год. – Одесса, 1913. – 524 с.

¹³ Памятная книжка Одесского градоначальства на 1879 г. – Одесса, 1878. – С. 104.

¹⁴ Боханов А.Н. Крупная буржуазия России (конец ХІХ – 1914 г.). – М., 1992. – С. 146 – 147.

На основе архивных материалов рассматривается влияние дворянского сословия южно-украинских губерний Российской империи на развитие торговой и финансовой сфер региона во второй половине XVIII – начале XX вв.

Ключевые слова: дворяне, торговля, ярмарки, судоходство, капитал, банки.

On the base of archival documents the influence of noblemen of the Southern Ukraine provinces of Russian empire on the development of trade and financial spheres in the region in the second half of the XVIII – beginning of the XX century is analyzed.

Key words: noblemen, trade, finances, commercial activity, fair, navigation, capital, banks.